

DINAMIKA EKONOMSKIH REFORMI: ULOGA SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA U TRANZICIJI

REZIME: Transformacija bivših socijalističkih zemalja Evrope privukla je ogromnu pažnju svetske naučne zajednice, kako iz akademskih tako i iz ekonomskih i političkih razloga. Poučeni iskustvom zemalja latinske Amerike koje su par decenija ranije prolazile kroz sličan period paralelne demokratizacije i transformacije u otvorene, tržišne ekonomije, mnogi stručnjaci su tada predvideli teška vremena za tranziciju zemlje Evrope, upozoravajući na destabilizacioni efekat koji proizilazi iz simultanog odvijanja ova dva procesa i njihovih unutrašnjih sukoba. Posledica toga je da se većina analitičara i savetnika dala u zagovaranje nekog oblika „insulacije” izvršne vlasti od većinske volje, „depolitizacije reformi” ili implementacije radikalnih ekonomskih programa koji isključuju mogućnost povratka na stari kurs. Danas, sve manja izlaznost na izborima i učestali izlivi javnih protesta i demonstracija od strane politički ekstremnih ili zapostavljenih grupa stanovništva izazivaju zabrinutost iz potpuno suprotnih razloga. Paradoksalno, jedno od najozbiljnijih pitanja u regionu danas je upravo pitanje, zašto protesta nije bilo, i zašto to može biti loše za kvalitet, a možda i stabilnost post-tranzicije demokratije i privrede uopšte. U ovom radu se kao razlog neobične trpeljivosti građana post-socijalističkih zemalja ističe uloga i razvoj sive ekonomije i razvija teza da upravo ovaj fenomen konstituiše mehanizam, koji pomaže stabilizaciju sveukupnih reformi ali i doprinosi njihovom nižem kvalitetu.

Ključne reči: tranzicija, siva ekonomija, istočna Evropa, demokratija

Transformacija bivših socijalističkih zemalja Evrope, od samog početka je privukla ogromnu pažnju svetske naučne zajednice, kako iz akademskih tako i iz ekonomskih i političkih razloga. Poučeni iskustvom zemalja latinske

* Univerzitet u Prištini, sa privremenim sedištem u Kosovskom Mitrovici

Amerike, koje su par decenija ranije prolazile kroz sličan period paralelne demokratizacije i transformacije u otvorene, tržišne ekonomije, mnogi stručnjaci su tada predvideli teška vremena za tranzicione zemlje Evrope, upozoravajući na destabilizacioni efekat koji proizilazi iz simultanog odvijanja ova dva procesa i njihovih unutrašnjih sukoba. Adam Przeworski je već 1991. godine, prvi izložio osnovne argumente ove teze: ekonomske transformacije neizbežno vode deterioraciji uslova života, a u društvima u kojima je pod uticajem socijalizma postignut određen stepen jednakosti ubrzano društveno raslojavanje koje, kao posledica kapitalističke ekonomije, samo pogoršava doživljaj onoga što sociolozi nazivaju „relativnom deprivacijom”. „Gubitnici tranzicije” će, prema tome, reagovati na reforme burnim protestima, što usporava proces tranzicije i nameće kompromise koji su daleko od optimalnih tržišnih rešenja¹ ili, u alternativnom scenariju, vodi populizmu i autoritarizmu.

Posledica toga je da se ogromna većina analitičara i savetnika dala u zagovaranje nekog oblika „insulacije” izvršne vlasti od većinske volje, „depolitizacije reformi” ili implementacije radikalnih ekonomskih programa, koji isključuju mogućnost povratka na stari kurs². I zaista, čitavu deceniju i po tranzicija u istočnoj Evropi je napredovala glatko, bez obzira na ideološku obojenost i dnevno-političku retoriku partija na vlasti i bez gotovo ikakvih protesta od strane građana, uprkos recesiji koja je prema svim pokazateljima bila „i duža i teža od Velike depresije”³.

Danas, sve manja izlaznost na izborima i učestali izlivi javnih protesta i demonstracija od strane politički ekstremnih ili zapostavljenih grupa stanovništva, izazivaju zabrinutost iz potpuno različitih i gotovo suprotnih razloga. Paradoksalno, jedno od najozbiljnijih pitanja u regionu danas je upravo pitanje, zašto protesta nije bilo i zašto je to možda loše za post-tranzicionu demokratiju i ekonomiju? Pažljivija analiza razvoja sive ekonomije u procesu reformi, ukazuje na neke moguće odgovore na ova pitanja.

Pojam i teorije

Neformalna ekonomska aktivnost postoji u svim sistemima, ali se razlike i problemi javljaju u obimu i rasprostranjenosti ovog fenomena kao i u stepenu sukoba sa „zvaničnom” ekonomijom, kao simptom nefunkcionalnosti

¹ Przeworski, A. (1991). *The Political Dynamics of Economic Reform*. U: *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press

² Videti: Balcerowicz, L. 1995, Nelson, J. 1992, Sachs, J. 1992.

³ Greskovits, B. (1998). *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformation Compared*, Central European University Press, Budimpešta, str. 2

ekonomskih i društvenih institucija. Neformalni sektor ili „siva” ekonomija je opšta odrednica koja obuhvata sve „ekonomske aktivnosti koje se ne pojavljuju u državnim statistikama, koje država ne oporezuje, kontroliše, proganja ili štiti”⁴. Drugim rečima, time podrazumevamo širok spektar aktivnosti, od legalnih i polu-legalnih (sitni poslovi i poljoprivredne aktivnosti u cilju samozdržavanja, lične usluge, izbegavanje neznatnih poreza), pa sve do aktivnosti koje se smatraju krivičnim delima (npr. trgovina drogom, oružjem ili ljudima). Izraz „neformalna” ili „siva” ekonomija će u nastavku ovog teksta biti korišćena u smislu onih aktivnosti koje po samoj svojoj prirodi ne spadaju u kriminalne delatnosti, ali se odvijaju izvan granica formalne, pravno regulisane privrede: rad na crno i manja preduzetništva koja izbegavaju državni nadzor.

U studijama sive ekonomije u razvijenim zemljama, jedno od ključnih pitanja odnosi se na međusobni uticaj formalnog i neformalnog privrednog sektora⁵. Sa stanovišta državnih institucija, nagli razvoj sive ekonomije može stvoriti začarani krug, koji na duže staze podriva osnove kolektivnog sporazuma na kome počiva socijalna država. Rastući neformalni sektor dovodi do smanjenja budžetskih prihoda, od čega se država brani višim porezima i strožijim propisima, što stvara veći podsticaj da se pravila i porezi izbegnu. Sa druge strane, Šnajder i Enste ukazuju na pozitivne efekte neformalnih aktivnosti: produktivnost u „neformalnom” sektoru je obično znatno veća nego u zvaničnoj privredi, a ovaj sektor često predstavlja i motor inovacija, koje se zatim prelivaju u formalni sektor. Uz to, oko dve trećine prihoda zarađenih takvim aktivnostima potroše se u zvaničnom sektoru, gde mogu biti oporezovani i tako direktno doprinose državnim prihodima⁶. Najzad, siva ekonomija predstavlja dodatni izvor roba i usluga koje, iz različitih razloga, mogu biti nedostupne na zvaničnom tržištu.

Siva ekonomija, posebno u ovom poslednjem obliku, nije nikakva novost. Postoji mnoštvo, naučnih prikaza, kojima je dokumentovano postojanje i obim „druge ekonomije” u socijalizmu⁷. Socijalistički sistem, koji je zabranjivao privatnu tržišnu razmenu ali je, sa druge strane, patio od hroničnih nestašica roba, nije imao drugog izbora nego da prećutno prelazi preko sitnih neformalnih aktivnosti građana. Možda neočekivano, upravo su ta sitna

⁴ Belev (ur.) (2003). Siva ekonomija u zemljama u pristupanju EU, Centar za proučavanje demokratije, Sofija, str. 4.

⁵ Schneider, F. Enste, D. (2002). *The Shadow Economy*, Cambridge University Press, Kembridž, str. 2–5.

⁶ Đankov (ur.) (2003). Prednosti i nedostaci neformalne ekonomije, Sofija, str. 63–81.

⁷ Opširnije u Rupnik, J. (1988). *Druga Evropa*, London

podrivanja i „rupe” u sistemu vraćale stabilnost režimu i sprečavale otvorene pobune širokih narodnih masa. Nakon 60 godina iskustva sa socijalizmom...”, izgledalo je da su gotovo svi uspeali da pronađu način da pretvore nedostatke sistema u svoju ličnu korist⁸. Obim prikrivenog preduzetništva i tržišni razvoj „druge” ekonomije, naveo je neke analitičare da poveruju da se tako stečene sposobnosti mogu iskoristiti u cilju olakšanja tranzicije ka tržišnoj ekonomiji.

Siva ekonomija u tranziciji

Ideja „transformacionog potencijala” sive ekonomije posebno je istaknuta u radovima Džejmsa Lajcela o „izbegavanju pravila” u Rusiji. „Kršenje pravila” je, prema ovoj tezi, mehanizam koji je neodvojiv od funkcionisanja samog sistema i koji, na neki način, sam od sebe vodi do optimalne sistemске performanse⁹. U ambijentu opšte pravne nesigurnosti gde, do nedavno nelegalne delatnosti postaju dozvoljene, a državne institucije još uvek eksperimentišu sa različitim oblicima tržišne regulative, opšte kršenje pravila služi kao signal koji ukazuje na problematične oblasti u kojima je neophodno, ili pojačati nadzor kako bi se sprečilo kršenje pravila ili, pak, izmeniti već postojeća pravila. Kroz naizmenično stvaranje pravila od strane vlasti, njihovo kršenje od strane društva, kao i ponovna stvaranja pravila koja predstavljaju bolja rešenja, vremenom će se postići maksimalna efikasnost.

Lajcelov argument se, nažalost, oslanja na studije neformalnog sektora u razvijenim ekonomijama, gde se za glavne uzroke sive ekonomije smatraju: prekomerna pravna regulativa, kao i visoki porezi i doprinosi¹⁰. Međutim, uzroci i posledice sive ekonomije u tranzicionim državama bili su znatno kompleksniji.

Teorija spontane „optimizacije” sistema putem sive ekonomije pretpostavlja da je i sam taj fenomen prolazan, dok ne dovede do višeg ekvilibriuma između sposobnosti države da reguliše tržište i efikasnosti samog tržišta. U većini post-socijalističkih zemalja, međutim, siva ekonomija ne samo da ne jenjava već je, prema nekim pokazateljima, od druge polovine devedesetih godina prošlog veka primetna tendencija njenog rasta. Po nekim od opreznijih procena, udeo sive ekonomije u bruto domaćem proizvodu u 2001. godini iznosio je 30% u zemljama centralne i istočne Evrope, a oko 45% u zemljama

⁸ Schroeder, G. E. (1979). Sovjetska ekonomija u mlinu „reformi”, Zajednički ekonomski odbor, Kongres SAD, Vašington, str. 340.

⁹ Leitzel, J. (1997). Zaobilazjenje pravila u tranzicionoj Rusiji, Vašington

¹⁰ Kaufmann, D. Johnson, S. (2001). Institucije i siva ekonomija, Svetska banka

bivšeg Sovjetskog Saveza¹¹. I prema obimu i rasprostranjenosti, ovaj fenomen je dostigao neočekivane razmere: od čitavih država koje su u određenim periodima živele od sive ekonomije, preko mreža velikih preduzetnika, koje su iskoristile povlačenje države iz privrednog života i usporenu konsolidaciju pravnih okvira¹², pa sve do manjih, pojedinačnih strategija preživljavanja tipičnih za male privrednike i tržište rada. Rezultat je, po svemu sudeći, daleko od optimalnog a analiza odnosa između tranzicije i sive ekonomije može umnogome doprineti boljem razumevanju oba ova procesa i ukazati na rezultate „dvostruke tranzicije”.

Efekat tranzicije na sivu ekonomiju

Tranzicija je značajno uticala na neformalni sektor, gotovo podjednako snažno kao i na formalni. Mnogi oblici „neformalne” ekonomske delatnosti su nestali, ili su jednostavno postali sastavni deo formalnog sektora usled delovanja kompleksnih transformacionih procesa: došlo je do promene u svojinskim odnosima, preduzetništvo u svim oblicima je oživelo a prekogranična trgovina postala je moguća¹³. Sa druge strane, ti isti procesi su otvorili nove prostore sivoj ekonomiji, a neki nisu ni dozvoljavali drugačiji oblik privredne delatnosti. Nagla liberalizacija tržišta gurnula je neiskusne firme u susret veoma oštroj konkurenciji, a propadanje preduzeća koja su do tada bila u državnom vlasništvu, masovna otpuštanja radnika, proglašavanje „tehnoloških viškova”, konstantno visok nivo nezaposlenosti i redosled reformi prema kome su najpre započete ekonomske reforme, a restrukturiranje sistema socijalne zaštite ostavljeno za kasnije, prisililo je zaposlene svih profila kao i male privrednike da traže alternativne strategije preživljavanja. U isto vreme, u naporima da ostvare sopstvene prioritete svi akteri tranzicije (država, kapital, radnici), posegli su za neoptimalnim rešenjima, odnosno, ili su učestvovali u neformalnim aktivnostima ili su ih tolerisali.

Nakon najranijih reformi, koje su se obično sastojale od liberalizacije trgovine i cena, kao i ukidanja sistema centralnog planiranja, preostala preduzeća suočila su se sa drastično suženim prostorom na domaćem tržištu i rastućim cenama proizvodnje. Potražnja stvarana državnim politikama je nestala, prekinuti su i odnosi sa dotadašnjim tržištima u drugim socijalističkim

¹¹ Schneider, F. (2003). Obim i rast sive ekonomije i crnog tržišta rada u 22 države tranzicije i 21 članici OESR-a, Sofija

¹² Hellmann, J. (1998). Pobjednik dobija sve: politika delimičnih reformi u post-komunističkoj tranziciji, *World Politics*

¹³ Sik, E. (1992). Od druge ekonomije do sive ekonomije, Glasgow

zemljama, a naponi da se suzbije inflacija doveli su do drastičnog pada kupovne moći velikog dela stanovništva. U isto vreme, liberalizacija trgovine dovela je do poplave roba stranog porekla i često boljeg kvaliteta, dok su se domaće firme bezuspešno trudile da osvoje strana tržišta, između ostalog i zbog nedostatka znanja i iskustva u marketingu¹⁴. Rekonstrukcija lanaca dobavljača i prodajnih ispostava je, u prvo vreme, imala za posledicu visoke transakcione i proizvodne troškove. Najzad, komplikovan, često neusklađen i promenljiv regulatorni sistem naveo je nove firme da smanje troškove tako što će, jednostavno, izbegavati propisana pravila i veliki deo delatnosti prevesti u neformalni sektor, oslanjajući se na porodične i društvene veze i posebno na crno tržište rada¹⁵. Takođe, nedostatak početnog kapitala i kredita koji su pratili prvobitne stabilizacione mere, naterale su mnoge novoosnovane kompanije da pribegnu sličnim merama¹⁶.

Strategija kojoj je u ovoj situaciji pribegla radna snaga, najbolje se može opisati teorijskim okvirom razvijenim od strane Alberta Hiršmana (1970)¹⁷. Kada stanje počne da se pogoršava, pripadnici firme, organizacije, pa čak i građani države, biraju između dve strategije: strategije protesta (*voice*), koja se sastoji od organizovanog izražavanja nezadovoljstva (npr. putem štrajkova, protesta, ili u vidu „negativnog” glasanja, odnosno, glasanja protiv, umesto za kandidata, kao „institucionalnih” oblika protesta) i strategije izlaza (*exit*). U kontekstu tranzicije, „strategija izlaza” može primiti različite oblike, od emigracije preko izbegavanja poreza, rada na crno, preprodaje, do organizovanog kriminala, „divlje” privatizacije i iznošenja kapitala iz zemlje¹⁸. Nagla transformacija iz ekonomije u kojoj se podrazumevala puna zaposlenost u tranziciono okruženje koje karakteriše visoka nezaposlenost uz minimum socijalne zaštite, izazvala je društvene šokove, koji su se lako mogli pretvoriti u javne političke proteste. Visoka izborna izlaznost u periodu tranzicije, ukazuje na potrebu građana da svoje nezadovoljstvo izraze na izborima. Međutim, i rasprostranjenost sive ekonomije i zapanjujući nedostatak protesta ukazuju na to da je prioritetna strategija građana postsocijalističkih zemalja Evrope, bio *izlaz* a ne *protest*.

¹⁴ Winiecki, J. (2001). Studija drastičnog pada proizvodnje u ranom period post-socijalističke tranzicije: nerešena zagonetka, *Post-Communist Economies*

¹⁵ Grabowski, M. (2003). Crno tržište rada i siva ekonomija tokom ekonomske tranzicije: slučaj Poljske, Sofija

¹⁶ Crowley, S. (2004). Razlog slabosti sindikata u post-komunističkoj Evropi: istorijsko nasleđe i uporedna iskustva, *East European Politics and Societies*

¹⁷ Opširnije u Hirschman, A. (1970). *Exit, voice and loyalty. Responses to Decline in Firms, Organisations and States*. Harvard University Press

¹⁸ Greskovits, B. (1998). Budimpešta, str. 76.

Jedno od objašnjenja ovog fenomena leži u relativno većim troškovima strategije „protesta” u poređenju sa troškovima strategije „izlaza”. Protest je, gotovo uvek, kolektivna aktivnost koja zahteva određen stepen organizacije dok je izlaz, po pravilu, individualna strategija. Depolitizacija reformi i relativno slaganje svih političkih opcija oko kursa reformi, uskratilo su građanima institucionalne kanale protesta. Nasleđe socijalizma rezultiralo je gotovo potpunom odsutnošću organizacija civilnog društva u ovim zemljama, dok je aktivnost sindikata, ili diskreditovana njihovom komunističkom prošlošću ili svedena na aktivnu, odnosno, pasivnu saradnju sa vlastima u procesu privrednog restrukturiranja (npr. u slučaju Solidarnosti u Poljskoj)¹⁹. Danas je stepen sindikalne organizacije u zemljama istočne Evrope, daleko najniži na evropskom kontinentu. U Poljskoj, čiji je radnički pokret postao legendaran kao jedan od ključnih aktera rane tranzicije, danas je tek 6% radne snage organizovano u sindikate²⁰. Sa druge strane, sećanje na brutalno suzbijanje otvorenih protesta za vreme socijalizma, izazivalo je podozrivost prema javnim protestima, dok je tradicija tolerancije prema „drugoj ekonomiji” ukazivala na jednostavniji izlaz u vidu zaobilazjenja pravila²¹. Pravna nesigurnost u periodu tranzicije doprinela je tome da neformalni sektor postane jednostavniji i dostupniji, a prve intervencije u domenu socijalne zaštite stvorile su i široke mogućnosti za „izlaz”. U proseku oko 23% aktivne radne snage u centralnoj i istočnoj Evropi zaposleno je „na crno”.

Iz različitih razloga, obnavljanje mreže socijalne pomoći i zaštite nije bilo među prioritetima tranzicionih vlada. Prvi talas reformi – makroekonomska stabilizacija – „skresao” je budžete i suzio listu državnih prioriteta. U pokušaju da zadrže podršku glasača, vlade su najpre sprovodile reforme u onim oblastima u kojima su se rezultati mogli pokazati relativno brzo, a odlagale one za koje se moglo očekivati da će izazvati burno nezadovoljstvo²². Sistemi socijalne podrške u tranzicionim zemljama su tako morali da se oslanjaju na sveobuhvatnu, ali dotrajalu infrastrukturu zaostalu iz doba socijalizma i u najvećem broju zemalja istočne i centralne Evrope, reforme socijalne države nisu započete sve do 1995. ili 1996. godine, a u Poljskoj čak i 1999. godine²³. Jedine mere koje su preduzete relativno rano, u ovoj oblasti, ticale su se politike prema nezaposlenima i umnogome su se sastojale od pasivnih instrumenata poput prevremenih i invalidskih penzija, koje su znatno smanjile

¹⁹ Ost, D. (2005). Poraz Solidarnosti. Bes i politika u post-komunističkoj Evropi, Njujork, str. 149

²⁰ Avdagić, S. (2004). Lojalnost i moć u odnosima partija i sindikata, Keln, p. 29

²¹ Greskovits, B. str. 115–139

²² Schneider, (2003). Videti prilog 2.

²³ Shafikul, I. (1993). Problem planiranja tržišne ekonomije, Njujork

zvanične stope nezaposlenosti ali su, uz to, dovele i do ogromnog pritiska na ionako opterećene državne budžete. Efekat svega toga je da su sistemske razmere zavisnosti neaktivne od aktivne populacije naglo porasle (u Poljskoj se broj radno aktivnih po penzioneru smanjio sa 2,5 na 1,75 između 1990. i 1994. godine), dok je veliki broj građana srednjeg doba ostao sa minimalnim primanjima i bez mogućnosti ponovnog zapošljavanja, i okrenuo se neformalnom sektoru²⁴.

Efekat sive ekonomije na tranziciju

Ogroman obim i dubina reformi tokom post-socijalističke tranzicije zahtevala je ogromne žrtve od svih aktera, kako radnika tako i vlada i biznisa. Ograničena budžetska sredstva i eksplozija nezaposlenosti doveli su do toga da država nema mogućnosti, ali ni volje, da insistira na striktnoj primeni postojeće pravne regulative, odnosno donošenju nove. Potpuno suprotno zaključcima teorije „optimizacije”, pogađanje oko kršenja i zaobilaženja pravila, rezultiralo je suboptimalnim posledicama po sve uključene aktere. Siva ekonomija ima mnogo negativnih strana. Naime, ona ograničava mogućnosti rasta firmi kao i dostupnost zvaničnih izvora finansiranja, prisiljava vlasnike da se oslanjaju na sopstvena sredstva i porodične veze, smanjuje državne prihode od poreza i opterećuje ionako neefikasne strukture socijalne pomoći, dok radna snaga gubi institucionalnu zaštitu garantovanu zaposlenjem i izlaže se rizicima marginalizacije i tržišnih šokova. Sa druge strane, mnoštvo „izlaznih” opcija omogućilo je, kakvo-takvo, preživljavanje i nesmetan nastavak reformi pa je, u tom smislu, moguće analizirati efekat sive ekonomije, kako na sam proces, tako i na rezultate tranzicije.

U pogledu tranzicionog procesa, siva ekonomija je svakako doprinela stabilizaciji reformi. Uprkos svim mračnim predviđanjima i strahovima, rastućem siromaštvu i nejednakosti, tranzicija je u istočnoj Evropi protekla relativno mirno. Za više od deceniju i po, gotovo da i nije bilo nikakvih značajnijih protesta niti nasilnih pokušaja smene vlasti. „Neformalna” ili „spontana” marketizacija određenih usluga u neku ruku je i olakšala sprovođenje težih reformi: neadekvatni uslovi u javnim zdravstvenim ustanovama, na primer, kao i raširena korupcija postali su opravdanje za privatizaciju određenih lekarskih usluga²⁵. Liberalizacija tržišta rada sprovedena je na sličan način, kako bi se olakšalo legalno zapošljavanje i pružila bar neka zaštita zaposlenima.

²⁴ Orenstein, M. Has, M. (2002). Globalizacija i razvoj socijalne države u post-komunističkoj Evropi, str. 9.

²⁵ Ibid, p.18

Međutim, to u isto vreme znači smanjenje ili potpuno ukidanje minimalne cene rada i pomoći nezaposlenima u ovim zemljama, što je uslovalo da tržište rada postane prilično nesigurno. Drugim rečima, isti mhanizam, koji je pomogao da se stabilizuje i učvrsti proces reformi, konsolidovao je i putanju ka daljoj pravno-privrednoj liberalizaciji i istovremeno narušio prospekt izgradnje socijalno zdravih država u istočnoj Evropi.

Ono što posebno brine, jeste posledica takvog razvoja po političku konsolidaciju novih demokratija. Insistiranje na individualnim „izlaznim” opcijama umesto kolektivnih protesta, kao i nesposobnost protestnog ili negativnog glasanja da dovede do značajnijih promena, umnogome su uticali na smanjenje izborne izlaznosti u ovim zemljama. U nedostatku razvijenog civilnog društva i sa bitno oslabljenim sindikatima, uz nizak nivo političkog učešća i angažovanosti među građanima, lako može dovesti do isključivanja, odnosno, marginalizacije određenih društvenih slojeva. Oni koji su se na samom početku reformi plašili protesta i sklonosti ka populizmu i autoritarizmu, danas se suočavaju sa potpuno drugim problemom: onim što Grešković naziva „oskudnom demokratijom otpornom na krize”²⁶. Siromaštvo i ekonomske krize nisu urušile proceduralne odlike demokratskog političkog sistema, ali su podrile njene kvalitativne prednosti: političku odgovornost demokratskih predstavnika i značajnu angažovanost građana.

Zaključak

Obim i brzina razvoja sive ekonomije postale su neke od najistaknutijih odlika tranzicije. Transformacija svojinskih prava i promenljivost pravne regulative omogućile su stvaranje širokih margina, ili „sivih zona”, između pravno dozvoljenog i nedozvoljenog, a samim tim i obezbedile prostor za preživljavanje onih koji nisu uspeali da se izbore sa problemima tranzicije. Nezaposlenost, rast troškova proizvodnje i relativno zanemarivanje socijalnih politika u ranom periodu tranzicije, kao i nasleđe druge ekonomije, učinile su sklonost ka sivoj ekonomiji razumljivim i često najlakšim odgovorom na prisutne ekonomske nedaće. Rezultati ovog procesa su dvostruki: sa jedne strane, sklonost strategiji „izlaza” stabilizovala je proces tranzicije na kraći i srednji rok, dozvolivši sprovođenje opsežnih reformi u atmosferi opšteg nezadovoljstva, ali bez posebnih protesta koji bi izazvali ozbiljnije poremećaje i preokrete samog reformskog programa. Sa druge strane, isti fenomen je na svojevrsan način doprineo kreiranju reformi: nedostatak neposrednog učešća

²⁶ Greskovits, B., op. cit., p. 178

građana, distanciranje vlasti od imanentnih potreba stanovništva, kao i sklonost ka zaobilaženju i pogađanju oko pravila i odredbi, skrenulo je reformsku putanju ka liberalnijim i manje inkluzivnim politikama, koje su još više udaljile građane od procesa reformi. Tako je simultana politička i ekonomska transformacija nesmetano sprovedena u gotovo svim post-socijalističkim zemljama, ali su postignuti rezultati daleko od optimalnih. Efekat je, drugim rečima, „ekvilibrijum na prilično niskom nivou”, odnosno, stabilizacija društvenog sistema u kome i demokratija i tržišna ekonomija ostaju nepotpune i nezadovoljavajuće.

Elitistički, isključivi karakter političkog života i ekonomske politike u ovim zemljama, odnedavno poprima i jedno drugačije značenje. Iako je povratak u autoritarne oblike vladavine gotovo nezamisliv u većem delu južne, centralne i istočne Evrope, strah od političke destabilizacije je i dalje prisutan i nije neosnovan. Otkako su 2001. godine, u Slovačkoj izbili neredi na ulicama, koje su pokrenuli Romi zbog nedostatka osnovnih životnih namirnica, u regionu su sve češći slučajevi nasilnih demonstracija i protesta, a primetan je i rast podrške radikalnim (uglavnom nacionalističkim i ultra-desničarskim) političkim opcijama. U kontekstu opšte političke apatije i preokupacije individualnim tehikama preživljavanja, upravo su ove marginalne grupe uspele da osvoje veći deo političke podrške nego što bi im inače pripadao. Stabilne stope siromaštva i nezaposlenosti, koje se već više ne mogu nazvati „tranzicionim”, dodaju „ulje na vatru”, rastućeg, opšteg nezadovoljstva građana. Na duži rok, stabilizacioni mehanizmi neformalnosti i „izlaza” prete da se pretvore u opasnost po kvalitet, kako demokratije tako i ekonomije, u navedenom regionu.

Renka Šćepanović

University of Pristina, temporarily located in Kosovska Mitrovica

Dynamics of Economical Reforms: The role of informal economy in 'transition' countries

A b s t r a c t

For both academic and political reasons, the 1990s transformation of former communist states in Eastern Europe has attracted massive attention of scholars. Drawing on the experience of Latin American countries, which underwent a more or less similar „dual transition” or simultaneous democratisation and transformation into open market economies, many experts predicted

turbulent times for Eastern Europe, warning against the destabilising effect that supposedly originates in the inherent conflict between these two processes. Consequently, both analysts and advisors set out advocating some form of „insulation” of the executive power from the popular will, „de-politicisation of reforms”, or implementation of radical economic programmes that excluded the option of reversibility. Today, with plummeting rates of voter turnout and rising frequency of sporadic outbursts of violent protests on the part of extremist and marginal groups, the concerns have shifted into the opposite direction. Paradoxically, the greatest puzzle nowadays in the region is: why did nobody protest, and why this may not be such a good thing after all? This article seeks the reason of this unusual patience on the part of the post-socialist populations in the role and development of informal economy, and argues that this phenomenon constitutes a mechanism that simultaneously contributes to the stability of reforms and to consolidation of a „low level equilibrium” between democracy and market economy.

Keywords: transition, informal economy, Eastern Europe, democracy

Literatura

1. Avdagić, S., (2004). Loyalty and Power in Union-Party Alliances: Labor Politics in Postcommunism (Lojalnost i moć u odnosima partija sindikata: radna politika u post-komunizmu), MPIfG Discussion Paper 04/7, Max Planck Institute for the Study of Societies, Keln, p.29.
2. Balcerowicz, L., (1995). Socialism, Capitalism, Transformation (Socijalizam, Kapitalizam, Transformacija). Central European University Press, Budimpešta
3. Belev, B. (ed.) (2003). The Informal Economy in EU Accession Countries (Neformalna ekonomija u zemljama pristupnicama EU). Center for the Study of Democracy, Sofija
4. Crowley, S., (2004). Explaining Labor Weakness in Post-Communist Europe: Historical Legacies and Comparative Perspective (Razlog slabosti sindikata u post-komunističkoj Evropi: istorijsko nasleđe i uporedna iskustva). *East European Politics and Societies*, (18) 3, pp. 394–429.
5. Greskovits, B., (1998). The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformation Compared (Politička ekonomija protesta i strpljenja). Central European University Press, Budimpešta

6. Hellmann, J., (1998). Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions (Pobednik uzima sve: politika delimičnih reformi u post-komunističkoj tranziciji). *World Politics*, 50
7. Hellmann, J. Jones, G. Kaufmann, D., (2003). Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies (Uhvati državu, uhvati dan: apsorpcija države i uticaja u tranzicionim privredama). *Journal of Comparative Economics*, 31, pp. 751–773.
8. Hirschman, A.O., (1970). Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organisations, and States (Izlaz, protest i lojalnost: odgovor na propadanje firmi, organizacija i država). Cambridge, Mass., and London. Harvard University Press
9. Hozić, A., (2004). Between the Cracks: Balkan Cigarette Smuggling. *Problems of Post-Communism* (51), 3, pp. 35–44
10. Leizel, J., (1997). Rule Evasion in Transitional Russia. In Nelson, J. Tilly, C. Walker, L. (eds.) *Transforming Post-Communist Political Economies* (Transformacija post-komunističkih političkih ekonomija). National Academy Press, Vašington
11. Nelson, J., (1992). The Politics of Economic Transformation: Is Third World Experience Relevant in Eastern Europe?(Politika ekonomskih transformacija: da li su iskustva trećeg sveta relevantna za istočnu Evropu?) neobjavljen manuskript, Overseas Development Council
12. Orenstein, M. Haas, M., (2002). Globalization and the Development of Welfare States in Post-Communist Europe (Globalizacija i razvoj socijalne države u post-socijalističkoj Evropi). BCSIE Discussion Paper 02.
13. Ost, D., (2005). The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Post-Communist Europe. (Poraz solidarnosti. Bes i politika u post-socijalističkoj Evropi) Cornell University Press, Njujork, p. 149.
14. Przeworski, A., (1991). The Political Dynamics of Economic Reform. In *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Demokratija i tržište: političke i ekonomske reforme u istočnoj Evropi i latinskoj Americi) Cambridge University Press
15. Rupnik, J., (1988). *The Other Europe* (Druga Evropa), Weidenfeld and Nicolson, London 1988.
16. Sachs, J., (1992). The Economic Transformation of Eastern Europe: the Case of Poland (Ekonomska transformacija u istočnoj Evropi: slučaj Poljske). *Economics of Planning*, 25, pp. 5–19.
17. Schneider, F. Enste, D., (2002). *The Shadow Economy* (Siva ekonomija). Cambridge University Press, Cambridge

18. Schroeder, G.E., (1979). The Soviet Economy on a Treadmill of „Reforms”. In Soviet Economy in a Time of Change (Sovjetska privreda u vreme promena), Zajednički ekonomski odbor, SAD Kongres, Vašington
19. Shafiqul, I., (1993). Conclusions: Problems of Planning a Market Economy. In Shafiqul and Mandelbaum (eds.) Making Markets. Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States (Stvaranje tržišta: ekonomska tranzicija u istočnoj Evropi i post-sovjetskim zemljama). Council on Foreign Relations Press, Njujork
20. Sik, E., (1992). From the Second Economy to the Informal Economy (Od druge ekonomije do sive ekonomije), CSPP Working Paper no. 207, Glazgov
21. Winiecki, J., (2001). An Inquiry into the Early Drastic Fall of Output in Post-Communist Transition: an Unsolved Puzzle (Studija drastičnog pada proizvodnje u ranom period post-socijalističke tranzicije: nerešena zagonetka). *Post-Communist Economies*, (14), 1